

Тетяна Количева, Вадим Лебедєв

КОЛИЧЕВА Тетяна Владиславівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії й соціології Української державної академії залізничного транспорту. Сфера наукових інтересів – філософія науки, феноменологія, гештальт-теорія.

ЛЕБЕДЄВ Вадим Олександрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії й соціології Української державної академії залізничного транспорту. Сфера наукових інтересів – філософська антропологія, віртуальні ігрові практики, діалог культур Схід-Захід.

БОЖЕВІЛЛЯ В МАСОВІЙ КУЛЬТУРИ ЯК ПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІЇ Self

У статті аналізується концепт божевілля в творах сучасної масової культури крізь призму філософської й психологічної точок зору. Перераховані основні образи, які має божевілля в маскультурі, дана їхня інтерпретація за допомогою гештальт-теорії. Зроблений висновок, що сприйняття особистості в масовій культурі, як божевільної, із психічними відхиленнями, залежить від того, яким чином автор твору демонструє спосіб реакції цієї особистості на навколишнє середовище.

Ключові слова: божевілля, масова культура, гештальт, творче пристосування, границя контакту.

Актуальність. У наші часи масова культура визначає канони сучасного життя й набір культурних стереотипів для широких мас населення. Одним з найбільш популярних у ній виступає концепт божевілля, що має безліч варіантів і відгалужень. Його вивчення становить інтерес як з погляду культурології й філософії, так і психології, тому що дозволяє дати відповіді про те, як уявляється психічна реальність середньостатистичному споживачеві маскульту.

Ціль даної статті – проаналізувати з філософської й психологічної точок зору концепт божевілля в творах сучасної масової культури (в основному в кінофільмах, літературі, відео– і комп’ютерних іграх).

Огляд робіт і ступінь розробленості проблеми показує, що дослідженнями маскульту займалися Х. Ортега-І-Гассет, Т. Парсонс, Д. Белл, М. МакЛьюэн, Ф. Р. Левис, Р. Хогарт, Р. Барт і ін. Класич-

на робота М. Фуко «Історія божевільня в класичну епоху» присвячена формуванню концепту божевільня. Проблемою гештальту й розробкою гештальттеорії, необхідних для аналізу зазначеної теми, займалися Еренфельс, К. Левін, Є. Мах, М. Вертхеймер, В. Келер, Ф. Перлз. Однак спроби проаналізувати дану проблему в зазначеному ракурсі відсутні, і тому справжня стаття покликає заповнити цей пробіл.

Як уже було сказано вище, філософський аналіз проблеми божевільня був здійснений Мішелем Фуко. Він показував, що сучасна культура, починаючи з XIX століття, створювала такий образ психічної хвороби, у який можна вдивлятися, шукаючи розгадку власної сутності, оскільки психічна хвороба розумілася як її прояв. Стосовно до європейської класичної культури, Фуко аналізував образи «корабля дурнів», божевільня як одну з іпостасей алегорії дурості, свято дурнів, танець дурнів і т.д., образ божевільня як знання і т.д [1, с. 10]. Однак, підкреслимо ще раз, усе це стосувалося саме культури класичної, у той час як найбільший вплив і поширення зараз має маскульт.

Твори масової культури, як показує емпіричний досвід, неодноразово зверталися (і звертаються) до теми божевільня й психічних захворювань. По-перше, ніж ми проаналізуємо й проінтерпретуємо конкретні приклади, приведемо загальну класифікацію їх інтерпретацій у маскульті (хоча конкретні версії можуть як відповідати якому-небудь із зазначених типів у чистому виді, так і бути їхньою комбінацією).

– Божевільня «кримінальне». Сюди слід віднести твори, у яких божевільним є негативний персонаж, який є тією чи іншою мірою порушником закону. Дана група є досить широкою й різномірною, що охоплює як комікси, так і детективи, і трилери, наукову фантастику. Так, майже всі антигерої в коміксах і творах на їхній базі є психопатами (найбільше яскраво це проявляється в серіалі про Бетмена). Сюди можна віднести й численні добутки про серійних убивць, які представляються в них як жорстокі, хитрі й витончені супротивники. З погляду офіційної науки, питання про те, наскільки психічно адекватними є їхні прототипи в реальному житті, вважається досить дискусійним. Для творців і споживачів маскульту це питання вирішується більш однозначно. Спектр кінематографічних (ігрових, літературних...) серійних убивць простирається від примітивних маніяків типу Джейсона Вурхиза («П'ятниця 13е») до витонченого Ганібала Лектера. Також безумець «кримінальний» може виступати як персонаж другого плану, наприклад, як підручний злочинного ватажка, що спеціалізується на «брудних» справах (особливо жорстокі вбивства, катування, знущання, сексуальне насильство). Прикладом подібного можуть бути «Щелепи» та образи з фільмів про Джеймса Бонда або банда Smiles із гри «Manhunt».

– Божевілля «позитивне». Сюди можна віднести ситуації в творах масової культури, коли герой, що страждає психічним розладом, унаслідок цього одержує особливі здібності й сприйнятливість (можливість спілкуватися із тваринами, надприродними істотами, бачити майбутнє і т.д.). Тут слід згадати трилер «З пекла», або в якості персонажа, телепата Юрія зі стратегії «Command & Conquer Red Alert». Маги у всесвіті варгейма (настільної воєнно-стратегічної гри з мініатюрами) «Warhammer Fantasy Battles» часто божеволіють, і тому їх тримають у клітках (тобто, у цьому випадку наявність надприродних здібностей має на увазі схильність до божевілля). У даній групі можна виділити й такий різновид, коли головний герой, що є психічно неадекватним, демонструється в якості шляхетної, чистої, незамутненої душі, у результаті чого він добивається визнання в суспільстві («Форрест Гамп»). Нарешті, до цієї групи, очевидно, можна віднести й «божевільних геніїв», які також активно експлуатуються в добутках маскульту всіх видів. «Божевільний геній», відрізняючись край екцентричною поведінкою, дивним зовнішнім виглядом і незвичайними звичками, є видатним фахівцем у певній галузі науки або техніки, може бути як добрим, так і злим, і виступає як потужний рушій сюжету («Назад у майбутнє», «Футурама»). Це близько до концепту «божевілля-лязання», що існував у європейській культурі епохи Відродження.

– Божевілля як грань. Таким чином, воно є свого роду лінією термінатора, на якій балансує персонаж. Остаточне сповзання у хворобу може або вбити героя, або дарувати йому нові можливості. Прикладом першого варіанта може бути комп'ютерна гра «Call of Sthulhu: Dark Corners of the Earth». Дана гра заснована на творах класика літератури жахів Говарда Філіпса Лавкрафта. Її головний герой – приватний детектив – є насамперед інтелектуалом, і бойові зіткнення, так само як і щиросердечні травми, вкрай негативно позначаються на його психічному стані. Особливо воно погіршується, коли ігровий персонаж змушений протистояти надприродній небезпеці. У випадку різкого погіршення щиросердечного стану персонаж гине.

– Божевілля як засіб проникнення у внутрішній світ. Найбільш яскраво це продемонстровано у фантастичному бойовику «Заборонене приймання», де героїня, чиє «фізичне» тіло перебуває в психіатричній клініці, шукає шлях назовні через занурення усередину себе й переживання пригод у ірреальному світі підсвідомості. У трилері «Клітка» героїня робить подорож у світ психіки головного антигероя-психопата.

– Божевілля побутове невинне. Подібний тип також може бути охарактеризований як «міський божевільний». Прикладами цього можуть бути такі персонажі популярного мультсеріалу «Сімпсоны» як

Божевільна хазяйка котів або Ральф Виггам. Поведінка їх помітно відрізняється від загальноприйнятих норм, у наявності – явні ознаки психічної неадекватності, але явної загрози вони не становлять. Це – персонажі другого плану, завдання яких – розсмішити глядача, або стати жертвою антигероя. Але іноді вони можуть надати неоціненну допомогу. Так, саме Божевільна хазяйка котів дарує kota Лізі Сімпсон, що переживає через загибель її домашнього вихованця.

Існують твори, що ставляться до теми божевілля, однозначно, і не зводяться ні до однієї з вище перерахованих категорій. Так, комп'ютерна гра «American McGee's Alice» є вільною інтерпретацією «Аліси в Країні Чудес». У ній рідні подорослішої Аліси гинуть у страшній пожежі, сама вона оголошується божевільною й попадає в клініку. Звідти Аліса переноситься в «мутуючу» Країну Чудес і з'ясовує, що саме там знаходиться причина спітканих її нещасть. Божевільна Аліса намагається вижити в не менш божевільному світі й покарати винуватців.

Виходячи з наведеної класифікації добутоків масової культури, можна спробувати розібратися в самій структурі божевілля й у характері його трансляції в позначеному жанрі за допомогою термінології, застосовуваної в гештальт-підході. Доцільно буде використовувати саме цей теоретичний напрямок через те, що в гештальтпідході теорія побудови особистості припускає її динамічної рівноваги, а не статичності. Відомим класиком гештальтпсихології був Фредерик Перлз, засновник гештальттерапії, ключовими поняттями якої є усвідомлення, індивід, середовище, границя контакту, фігура-фон.

Гештальттерапія спрямована на допомогу людині усвідомлювати, як відбувається його контакт із навколишнім світом. Цілісність особистості розуміється як баланс між автономністю й причетністю. Ф. Перлз уважав, що будь-який аспект поведінки є прояв цілого, тобто буття людини. Ідея цілісності означає розуміння індивідом широкого спектра, що включає організм і середовище. У цій єдності позначається «контактна границя» між індивідом і середовищем: у здоровій людини вона рухлива, допускає й контакт із середовищем, і відхід від неї. Перлз вважає формуванням гештальта, відхід – завершенням: «Щоб мені почувати себе цілісним, мені необхідно відчувати замкнутість своїх границь» [2, с.18]. Перлз також підкреслює, що навіть «те, що ми вважаємо нижчим порядком розумової діяльності, вимагає значної здатності звертатися із символами й комбінувати абстракції, тобто, гештальти» [3, с.273].

Найбільш широке поширення гештальт-напряму одержав у психотерапії. З його допомогою було розроблено багато практичних психо-

логічних прийомів і технік, що сприяють розширенню можливості індивіда усвідомлювати себе в актуальній ситуації, підтримуючи власну ідентичність при взаємодії з навколишнім середовищем. Наше адекватне сприйняття себе визначається здатністю витримувати множинність цінностей, що суперечать одна одній.

Гештальт-теорія дозволяє пролити світло на багато питань самопізнання. Гештальт допомагає знаходженню людиною своєї цінностно-змістовної єдності, встановленню границь самоідентичності, тому що сприяє цілісності особистості. У гештальт-підході розглядається феномен границі особистості як первинної реальності, яку з однієї сторони встановлює сама особистість, а з іншого цю границю встановлює середовище, зовнішній світ. З теорії гештальта відомо, що психічно здорова людина здатна здійснювати психологічний контакт із навколишнім середовищем за допомогою творчого пристосування. Під навколишнім середовищем у цьому випадку розуміються інші люди, а також, ситуації, у які потрапить людина. Виходячи з гештальт-підходу, психічно здорова особистість має рухливу границю контакту з навколишнім середовищем.

Тобто, психічні аномалії, якщо їх спрощено розглядати з філософсько-психологічної точки зору, являють собою порушення функціонування структурних елементів особистості. Для наочності опишемо ці структурні елементи особистості за допомогою термінології гештальт-підходу. За визначенням С. Гінгера, який вивчає гештальт, кожна особистість характеризує процес self – це специфічний для особистості процес, що характеризує його спосіб реагування в цей момент у зв'язку з особистим досвідом [4, с.119]. Інакше кажучи, self – це синтезатор функцій, що являє собою творче пристосування людини. Self як процес має кілька режимів функціонування.

Функція «Воно», або Id пов'язана із внутрішніми потребами людини в широкому сенсі цього слова. Id показує те, у чому у людей полягають зараз – його біологічні й соціальні потреби. Для цієї модальності характерна відсутність прийняття людиною відповідальності за те, що з нею відбувається на рівні на її потреб – наприклад, подібно відчуттям спраги або голоду, тому функція Id мінлива й «живе своїм життям».

Наступна функція – Personality – є сукупністю поглядів і вистав суб'єкта про самого себе, інтеграцію й асиміляцію його власного досвіду. Це соціально-психологічний статус особистості, її соціальні ролі [3, с.126]. Функція Personality є щодо постійної й детермінованої різними факторами.

Функція Ego, на відміну від двох попередніх функцій, є найбільш динамічною, тому що саме вона забезпечує контакт із навколишнім

середовищем. [5, с.278]. Модальність Его персоніфікує функцію відповідальності, коли людина, орієнтуючись на власні потреби, розширює, або, навпаки, звужує контакти з навколишнім середовищем. Як відзначає Г. Уїлер, « очевидно, що для поліпшення якості життя людини недостатньо тільки знати й висловлювати свої потреби, прагнення, бажання, плани, страхи, мрії й переконання, які відносяться до «внутрішнього світу», якщо неможливо їх з'єднати з «реальним» світом ресурсів і перешкод, а головне – інших людей, областю задоволення або фрустрації цих бажань і потреб». [6, с.139].

Тепер спробуємо застосувати описані характеристики і їх можливі порушення до описаних у творах масової культури типажам. Почнемо із представника «божевілля кримінального», який сприймається середнім глядачем або читачем більше з позицій осередку негативних і небезпечних якостей, ніж з погляду констатації певних психічних відхилень. Виходячи з поняття «Self», застосовуваного в гештальті, у подібної особистості порушена функція пристосування до навколишнього світу. Грунтуючись на загальних характеристиках описаного типу – імпульсивність, хитрість, витонченість думки – можна передбачити, що в такої особистості порушена взаємодія частини Id, відповідальної за насущні біологічні й соціально-психологічні потреби, з іншими модальностями self. Якщо у випадку звичайної особистості функція Id допомагає визначити, в чому у людини є потреба зараз, то тут, у випадку особистості, що персоніфікує «божевілля кримінальне», потреба як така визначається (і здебільшого, цією потребою є потреба у вираженні агресії), але, вступаючи у взаємодію з Personality, вона не зазнає соціалізації, психологізації особистістю цієї потреби. Інакше кажучи, в Personality недостатньо виражена здатність до усвідомлення поточної потреби й відділення її від самої особистості. Его такої особистості не одержує ту інформацію, грунтуючись на якій, воно може зробити відповідальний вибір, що не приводить до саморуйнування й божевілля. Такий вибір уключав би в себе й задоволення власної потреби, і розширення контакту з навколишнім середовищем. Описувана особистість у цьому випадку не може так виявити або трансформувати свою потребу, щоб вона допомогла розширенню контакту з навколишньою дійсністю. У цьому випадку, процес Self порушений за рахунок нестачі відповідальності за свою потребу в агресії на рівні Personality. Вертаючись після цього аналізу до презентації такої особистості в масовій культурі, можна зробити висновок, що, зустрічаючись із подібними героями на сторінках книг або на екранах, ми бачимо неконструктивний вихід агресії, який продемонстрований у трохи гіпертрофованому вигляді. Звичайний глядач або читач, не поринаючи

в глибини психологічної й філософської інтерпретації, сприймає даний типаж, як людину, що не вміє диференціювати свою потребу у виході агресії від себе як особистості й спрямовує її в кримінальне русло.

Наступний описаний тип божевілья – так зване «божевілья позитивне», що персоніфікує надздібності, які проявляються на творчому рівні. У цьому випадку безперервний процес творчого пристосування порушується за рахунок труднощів доступу представника «божевілья позитивного» до модальності Id: така особистість, на відміну від попереднього типу, тотожного з потребою у виході агресії, на рівні Id відокремлює себе від своїх потреб, і, як наслідок, незвичайних можливостей. У результаті цього модальність Personality часто не враховує цих особливих можливостей у структурі особистості людину й, спостерігаючи те, як розкривається подібний образ у добутках масової культури, можна бачити його якусь роздвоєність, відірваність від самого себе, що призводить до ефекту божевілья.

Третій виокремлений нами тип – божевілья як грань, де особистість балансує між здоровішим і нездоровим станами. Тобто, ми можемо спостерігати, як творче пристосування до навколишнього світу часто порушується, і порушується воно за рахунок уключення різних субмодальностей у модальності Personality: субмодальності, за допомогою якої людина ідентифікує себе як звичайну особистість, і субмодальності, за допомогою якої людей ідентифікує себе як істота з нестандартними можливостями. Нестандартні можливості можуть, у свою чергу, змінювати й перетрансформувати потреби особистості, і таку особистість глядач, або читач починає сприймати, як безумця.

Четвертий вид божевілья в нашій класифікації – божевілья як засіб проникнення у внутрішній світ. Для проникнення у внутрішній світ іншої особистості суб'єктові доводиться долати границю контакту, що приводить до відмови від власного Self, і, як наслідок, до божевілья. Людині потрібно перестати бути собою зі своїм способом реагування, зі своїм творчим пристосуванням до навколишнього середовища, і стати іншим – тобто, поміняти всі три свої модальності – Id, Personality і Ego – на модальності іншого.

Що стосується «божевілья побутового», у яким спостерігається акцент на відмінність від соціальної бажаності, то тут ми можемо бачити порушення функції Ego. Тут контакти з навколишнім середовищем носять настільки специфічний характер з тієї причини, що суб'єкт утілює в життя тільки лише ті потреби, які йдуть від Id, не врегулювавши їх існування з потребами й баченням інших людей. Тому Personality таких індивідів, тобто їх вистави про самий себе, є перекрученими, а, вони не містять у собі сприйняття інших людей. Таким чином, ми ба-

чимо порушення Self особистості, і подібна особистість сприймається як аномальна за рахунок того, що досить специфічні потреби (нехай вони й носять побутовий і невинний характер) усвідомлюються особистістю у відриві від навколишнього середовища.

І, нарешті, останній типаж з нашої класифікації умовно являє собою шаленість особистості в божевільному світі. У цьому випадку Self особистості є порушеним не тільки за рахунок порушень психічних процесів усередині самої особистості, але й за рахунок самого навколишнього простору. Контакт організму із середовищем, як відомо, забезпечується за рахунок Ego, і в цьому випадку, з одного боку, така особистість пред'являє навколишньому середовищу своєї потреби в перекрученому виді, а з іншої сторони, вона бачить із боку середовища такі ж зразки поведінки, що ще більше збільшує її «божевілля».

Висновки. Виходячи з наведеного аналізу, можна зробити висновок, що в масовій культурі зустрічаються різні трактування божевілля. Однак наше сприйняття особистості в масовій культурі, як божевільної, із психічними відхиленнями, залежить від того, яким чином автором добутку показаний спосіб реагування цієї особистості на навколишнє середовище. Це містить у собі й сферу спілкування, і сферу демонстрації внутрішнього світу самої цієї особистості, і сферу соціальної бажаності або небажаності власних учинків у сприйнятті самого героя. А ці всі фактори регулюються загальною динамічною рівновагою особистості, що розкривається й докладно описується в гештальт-підході й має назву Self. Таким чином, інтуїтивно-споглядальне сприйняття глядачем або читачем образу людини з відхиленнями в психіці або безумця прямо залежить від того, наскільки промальовані в цьому образі елементи порушення модальностей Self – Id, Personality і Ego. Безумовно, інтерпретації божевілля в добутках маскульту можуть бути інтерпретовані й з інших позицій, але це вже є предметом подальших досліджень.

Література

1. Фуко. История безумия в классическую эпоху / Фуко. – Санкт-Петербург, 1997. – 576 с.
2. Хломов Д. Философия гештальт-подхода / Д.Хломов, Калитеевская Е. – М.: Смысл, 2008. – 77 с.
3. Лебедева Н.М., Иванова Е.А. Путешествие в Гештальт: теория и практика / Н.М.Лебедева, Е.А.Иванова. – СПб.: Речь, 2010.
4. Гингер С. Гештальт: искусство контакта / С.Гингер – М.: Академический проект, 2010. – 191с.
5. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Ф.Перлз. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2005. – 480 с.

6. Уилер Г. Гештальттерпия постмодерна: за пределами индивидуализма / Г. Уилер. – М.: Смысл, 2011. – 464 с.

Колычева Т.В., Лебедев В.А.

**БЕЗУМСТВО В МАССОВОЙ КУЛЬТУРЕ
КАК ПРЕЗЕНТАЦИИ НАРУШЕНИЯ ФУНКЦИЙ Self**

В статье анализируется концепт безумства в произведениях современной массовой культуры сквозь призму философской и психологической точки зрения. Перечислены основные образы, которые принимают сумашедствие в массовой культуре, дана их интерпритация с помощью гештальт-теории. Сделан вывод, что принятие личности в массовой культуре, как сумашедшей, с психологическими отклонениями, зависит от того, каким образом автором произведения продемонстрирован способ реанирования этой личности на окружающую среду.

Ключевые слова: сумашедствие, массовая культура, гештальт, творческое приспособление, граница контакта.

Kolycheva T.V., Lebediev V.A.

**MADNESS IN MASS CULTURE
AS PRESENTATION OF FUNCTSON SELF**

The article analyzes the concept of madness in the works of modern mass culture through the prism of philosophical and psychological points of view. Lists the main images, which takes madness in mass culture, given their interpretation using Gestalt theory. In a conclusion that the perception of the personality in mass culture as insane, mentally disturbed, depends on how the author of the work shows how to respond to this personality on the environment.

Key words: madness, mass culture, gestalt, creative adaptation, border of contact.

Надійшла до редакції 11.09.2013 р.